

ИЗ ИСТОРИЯТА НА ПОНЯТИЕТО ЧЕСТ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

ПЕТЪР СОТИРОВ

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Понятието ЧЕСТ заема важно място в ценностната система на българина. Това може да се види в неговия език, употребяван в различните области на живота. Аксеологичната същност на понятието ЧЕСТ изразително изпъква във фолклорното словесно творчество, например в народните песни, пословиците и поговорките, фразеологията, но също така и в текстовете от съвременния български вербален дискурс. За важността на понятието ЧЕСТ като общественопсихологичен и културен феномен свидетелства също и показаният интерес към него от страна на българските учени етнографи, социалози, етнопсихолози или културни антрополози, които са му посветили специални изследвания или са се занимавали с него в рамките на по-широка проблематика. В по-далечното или в по-близкото минало с проблема са се занимавали Христо Вакарелски (1935), Димитър Маринов (1994), Иван Хаджийски (2002–2003), Тодор Панов (1914), а в по-ново време Томислав Дяков (2001), Илиана Генов-Пухалева (2009, 2014) и др. Обект на настоящето изследване е българското разбиране за честта в историческа перспектива, като целта е да се представи съдържанието на понятието ЧЕСТ в различни периоди от развитието на българското общество.

Съвременното състояние на съдържанието на българското ЧЕСТ отразява, в различни пропорции, неговите „исторически” значения, които са се появили в различни периоди от историята на българското общество. В историческа перспектива промените в съдържанието на понятието могат да бъдат проследени въз основа на различни езикови източници, между които са най-старите писмени паметници, възникнали през X–XI век на територията на Първата българска държава, по-късните текстове от периода на Втората българска държава (XII– XIV в.), народното словесно творчество, стари лексикографски източници, архивни документи и др.

Както и в други славянски езици, главната лексема за концепта ЧЕСТ в съвременния български език е пряк наследник на праславянската дума *čьstь със значение

‘почит, уважение’ (която пък е дериват от глагола * *čisti* – ‘почитам, уважавам’, ЭССЯ 1974, 4: 119, 175–176, по: Толстая 2013: 10; ЕПРБКЕ 1941: 683–684). Лексиката, съдържаща компонента *чест*, навлиза в България във връзка с християнизацията през втората половина на IX век. Най-старите писмени паметници, сътворени на територията на Първата българска държава – глаголическите и кирилските текстове, представят ЧЕСТ като понятие, изпълнено изцяло с религиозно съдържание. В старобългарските текстове честта се е разбирала като ‘почит, уважение’, което се е дължало някому заради неговата набожност, за строгото му придържане към религиозните предписания, т. е. заради неговото *благочестие* (калка на гр. εὐσέβεια). Значението на други лексеми с корен *чест* също кореспондира с християнските норми за поведение, например: прилагателното име *чъстънь*, освен ‘почитан, уважаван’, е означавало също ‘благочестив, правоверен, православен’; прилагателното име *чъстивъ* е било със значение ‘благочестив, набожен’ (СС–МЯ 1976: 238); наречието *чъстно* е означавало ‘почтено, благочестиво’ (СБР 2009, 2: 1211–1212, СС–МЯ 1976: 238). По-голямата част от тези изрази с непроменено значение се използват и в съвременния български богослужебен език¹, като някои от тях са преминали и в общонародния език, но с променено значение (напр. *честен кръст* като синоним на *честна дума* – ‘казвам истината, не лъжа’).

В нравствен аспект съдържателното поле на понятието ‘чест’ се е съотнасяло с *доброто*, потвърждение за което е изразът *добрыи монжь*, който е означавал не просто ‘добър човек’ в съвременното разбиране, а преди всичко образец, според християнския канон, човек, т. е. ‘благочестив, боголюбив, набожен’ (СБР 1999, 1: 430). В тези най-ранни писмени български паметници се разкрива и една от пресечните точки между понятията ЧЕСТ и ДОСТОЙНСТВО. Достоянството е било разбрано като ‘ценност, значимост на нещо или някого’, а *достойно* е било преди всичко богопочитанието като висша нравствена ценност, следователно достойнството е било черта, присъща на благочестивия, боголюбивия, набожния, т. е. „честния” или „честивия” човек (СБР 1999, 1: 430).

Що се отнася до масовия език на старото българско общество, отличаващо се с ярко изразени патриархални отношения, може да се твърди, че лексемата *чест* е функционирала с по-богато съдържание. Това намира потвърждение най-вече във фолклорното творчество – например в българската народна паремиология, където с понятието ЧЕСТ е свързана една от най-големите групи пословици (вж. Петрова 2013: 158–159), също така в народните песни, във фразеологичните изрази и др.

Съдържанието на понятието ЧЕСТ в масовото разбиране сред българското патриархално общество докъм края на XIX век в синкретичен вид представя „Речник на българския език” на Найдено Геров – едно уникално за времето си лексикографско издание (Героу 1895–1904, 1975–1978). Неговата уникалност се състои във факта,

¹ Срв. *Честнейшую херувим (по-честна от херувимите* – в съвр. превод *по-чтима*; гр. Τῆν τιμιωτέραν τῶν Χερουβείμ) – формула, бележеща началото на втората (и по-древна, вер. ок. VIII в.) част от богородичния химн *Достойно естъ; равночестност* – за лицата на Св. Троица; *Честният Кръст (Господен)*; *честни икони* и под. (източник на информацията – К. Рикев).

че е създаден не въз основа на официалния език, а върху материал, записан „от устата на народа и от народните творения” (Геров 1895: 4).²

В речника на Н. Геров са изтъкнати три значения на лексемата *чест*. Първото от тях е представено със семантичния признак ‘добър случай, щастие, късмет, благополучие (също ‘делба,’ ‘среща’), като руски преводни съответствия на това значение са посочени лексемите *счастие*, *благополучие*, *судьба*. Значението е илюстрирано с израза *добра чест*, а противоположните му по смисъл *зла чест*, *злополучие*, *несчастие*, както и с фрагмент от текст на народна песен, в който присъства изразът „покла ще го честта му”. Някои от примерите, приведени в края на речниковата статия, също могат да се отнесат към това значение: *Да имам тая чест, да съм честит; Не му работи честта* (Геров 1977: 548).

Като потвърждение за наличие на подобно значение на *чест* могат да се посочат и други примери от народното творчество, например в стари поговорки от рода на *Роди ме мамо с чест, па ме хвърли на купището*, *Не чака ли те честта, ти с бърз кон не можеш да я стигнеш*, *Блазе му тому, комуто чест помага* и др (Петрова, цит. съч.: 158), както и във фразеологизми като *ритам си честта* (ФРБЕ 1975, 2: 255).

Близка с горното значение е и лексемата *доброчестина* със значение ‘добро, благо, благоденствие, щастие (на родината)’, която се среща в някои писмени документи, отразяващи българския език от втората половина на XIX век, срв.: „Аз заминавам, мойта драга невеста! В тоя тържествен миг аз, без да се колебая, поставям отечеството по-високо от семейството, неговата *доброчестина* по-горе от нашите лични блага” (Из писмо на полковник Борис Дрангов до съпругата му, обясняващо включването му в Илинденско-Преображенското въстание, www.bulgarian.history.org, dost. 17.02.2014).

От гледна точка на съвременния носител на българския език лексемата *чест* с горното значение се схваща като остаряла, а въпросната семантика се предава с други лексеми, най-често с *късмет* и *щастие*.

Някои от производните лексеми от *чест*, включени в речника на Н. Геров, също са свързани с това значение, например прилагателното име *честит* – 1) ‘който има добра чест, щастие, късмет’, напр. *честит човек*, 2) ‘благополучен, добър, което носи чест, късмет’, напр. *честит ден*, *честита година*, *честита му е годината*, 3) при благопожеланията по повод на нещо хубаво, радостно, напр. *Честита риза*, *Честити обуца*, *Да сте честити* (Геров, пак там: 547). С *чест* е свързано и съществ-

² Имайки предвид характера на материала и начина на неговото представяне, изследователите на речника смятат, че в него в голяма степен е отразена и тогавашната народна психология. Затова не би било пресилено да смятаме, че Найдено Геров е предвестник на съвременната т. нар. „когнитивна дефиниция” в историята на българската лексикография. За това говорят и думите на автора на предговора към фототипното издание на речника – Пантелей Зарев, който пише: „В речта и езика Найдено Геров открива и отбелязва начините на народното мислене, посоките и кръга на народните познания за света, особеностите на народното въображение (Зарев 1975: 8)”. Като потвърждение П. Зарев дава няколко примера, в това число глагола *боледувам*, чието значение е илюстрирано също и със следната поговорка: „Ако е да се боледува, да боледувам аз; ако е да се мре, да мре жената (пак там: 9)”.

вительното име *честито* – ‘ден, празник, в който посрещаме гости или отиваме на гости на някого, за да му честитим нещо’. (пак там: 547). Двете лексеми са се запазили и до днес в българския език, макар и с известни семантични трансформации (напр. изразът *отивам на честито* означава ‘отивам на гости на някого по случай неговия годеж’).

Другите две значения на лексемата *чест*, отразени в речника на Н. Геров, определено имат връзка с някои от съвременните значения на думата. Едното от тях е дефинирано като ‘добродушие, добросъвестност, правда, правина’ (рус. *честь, честность*), напр. *Направи го с чест, по чест* (пак там: 548). Както се вижда, в това значение е скрито разбирането на *чест* като вътрешна нравствена платформа, като нещо, което е свързано с избор на определен начин на поведение. Във връзка с това и едното от значенията на производното прилагателно име *честен* се отнася до човек, ‘който върши нещо от добра душа, изключително добросъвестно, в съгласие с правдата, праведно’ (пак там: 547). Това може да се сравни с едно от днешните значения на *чест* като ‘съвкупност от положителни качества на конкретна личност, които определят нейните постъпки, и това се оценява положително от другите’ (БТР 2004: 798).

Последното значение на *чест* в речника на Н. Геров е описано като ‘почит, почитание, тачене, сайгия (< тур. *saygi*) към някого с оглед на някакви негови качества’, т. е. *отдавам почит, правя някому чест*. Това значение може да се забележи отчасти и в семантиката на прилагателното име *честен* – ‘което е за почит, когото почитаме, тачим, имаме му сайгия’, напр. *честно дърво, честен кръст, честна трапеца, честна кума, честна сваля* (Герров, пак там, 547). В рамките на това значение е отбелязан един негов специфичен български (и балкански) нюанс, отразяващ отношенията между членовете на старото българско патриархално семейство. Става дума за изрече *правя (чиня) чест*, който, употребен по отношение на млада невеста (снаха), има следното значение: ‘чрез мълчание показва почитта си към определени членове на новото семейство, напр. към свекъра, свекървата и братята на мъжа (деверите), като не им говори, „мълчи им” през известен период от време’ (срв. *Чест да чиниш на девери, още повече от брата ти* – из народна песен, Герров, пак там, 548).

Въз основа на своите теренни проучвания, материалите от които публикува в серията „Жива старина”, Димитър Маринов представя най-общите положения на морала, чието спазване през периода на Възраждането се определя като поведение, породено от нравствени подбуди, определяно също като поведение на човек с *чест*. Някои от тези положения са формулирани като инструкции за действия: *да се почитат, уважават и слушат родителите; да се спазва задължително гостоприемството; да се помага на вдовици, сираци и сиромаси*. Други изисквания към поведението на честния човек се проявяват като забрани: *да не се допуска кръвосмешение, прелюбодеяние, убийство, изедничество (грабителство, експлоатация), насилие, предателство*. Разбира се, нравствените подбуди са имали и принудителен характер, защото са били свързани със страха от възмездие. Това се вижда във факта, че към всяка една от инструкциите или забраните може да се отнесе вярване за неизбежно наказание, например: *Майчина и бащина клетва стигат до девето*

коляно; Който връща пътник, връща плодородието; Краденото винаги се загубва и носи нещастие; Пролятата кръв вика за възмездие и може да отнесе в гроба невинни деца на престъпника (Маринов 1994: 356-358, цит. по Дяков 2001: 95). Може да се каже, че тази система от вярвания в миналото е била в известен смисъл онази регулираща поведението система, която сега наричаме „наказателен кодекс”.

Една от най-значителните, коренни трансформации, които преживява българското общество в своята история, се извършва във **втората половина на XIX век**, по-точно след освобождението на България от властта на Османската империя. С появата на новите капиталистически икономически отношения постепенно отмира българският патриархален род, а с това и свойствената му система от ценности. Това се отнася и до ЧЕСТ и близките до неговото съдържание понятия. В художествена форма това явление мащабно е описано в произведенията на редица български класици, а в научен аспект задълбочено е анализирано от българските специалисти от областта на социалната психология и антропология. Най-важното по отношение на понятието ЧЕСТ е появата на едно особено допълнително значение с отрицателна конотация, поставящо под въпрос аксиологичната му същност. Българският народопсихолог Иван Хаджийски, живял и творил през същото време, е автор на социалната диагноза, че „понятията „честност”, „чест”, „доблест” нямат високи курсове”, а съдържанието им определя по следния начин: „Честта, това обикновено е качество на глупците, които с негова помощ сигурно и безвъзвратно си развалят кариерата. [...] В малко ли случаи у нас една съвест може да се купи по-лесно, отколкото половин килограм бяла халва с орехи? [...] Честният човек е онзи вечно измамван „балама”, който работи на доверие и не се запасява предварително с писмени документи.” Показателна е историята, която И. Хаджийски описва като потвърждение на своите твърдения: „Един мой чичо, възпитан в патриархалните традиции на абсолютната честност, напразно се опитваше да стане член-съдружник в някои софийски фирми. – Защо бе, джанъм, съмнявате ли се в моята честност? – питаше той с отчаяно недоумение. – Та тъкмо в твоята честност е всичката беля – бе отговорът” (Хаджийски 1986: 60).

Подобно значение на ЧЕСТ може да се открие в изследванията и на други автори, които обаче изтъкват неговата обществена релативност. Така например Тодор Панов в изследването си „Психология на българския народ” (1914, 1992) разграничава два основни обществени слоя – „народ-цървулан” (селячество) и „патентована сган” (интелигенция). Имайки предвид представителите на първия слой, пише: „Българинът не се самоунижава пред никого; той винаги се държи просто, но с пълно съзнание за собственото си достойнство”. От друга страна, визирайки представителите на другата обществена група, авторът твърди: „За да получи някаква материална облага, тя („патентованата сган”, б. м., П. С.) е готова да пълзи пред когото щете, готова е каквито щете компромиси да прави със съвестта си, да се унижава, да нископклонничи, да понася всевъзможни оскърбления” (Панов 1914).

Изследователите на българския национален характер изтъкват факта, че историческата съдба на българския народ и преди всичко дългите и тежки периоди на чуждо владичество са създавали предпоставки за масово погазване на честта

в различните ѝ измерения. Това е причината и за съдържателната трансформация на българската чест в честолюбие (честолюбивост), разбирано като 'стремеж честта да се запази, да се защити на всяка цена и с всякакви средства'. И до днес честолюбието се смята за един от най-отличителните белези на българския национален характер (Дяков, пак там: 95 и сл.).

Както беше споменато в началото, съвременното съдържание на понятието ЧЕСТ, отразено в българския език, е приемник на някои от неговите компоненти, появили се в различни периоди от историята на българското общество. Това съдържание, отразяващо днешното българско разбиране за честта, ще бъде представено в поредица от следващи публикации, които са в процес на подготовка в рамките на международния изследователския проект „Езиково-културната картина на света на славяните в сравнителен аспект”, ръководен от полските учени етнолингвисти Йежи Бартмински и Войчех Хлебда. Проектът е базиран върху теорията за езиковата картина на света и предполага изследването на съдържанието на няколко понятия (концепта) от аксеологичната система на славянските народи въз основа на три типа езикови данни – речникови, анкетни и текстови. На първо време обект на изследване са понятията ДОМ, ЕВРОПА, СВОБОДА, РАБОТА и ЧЕСТ.³

³ Оригинално название на проекта на полски език е *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym*, съкратено изписвано като EUROJOS. Подробно за проекта вж. (Бартмински, Хлебда 2008).

БИБЛИОГРАФИЯ

Бартмински, Хлебда 2008: Bartmiński J., Chlebda W. *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?* W: *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury*. Red. Bartmiński J., Lublin: UMCS, 20/2008, 11–27.

Вакарелски 1935: Вакарелски Х. *Понятието за чест у народа ни*. София, 1935.

Генев-Пухалева 2009: Генев-Пухалева И. *Оценъчна лексика с елемент 'чест' в съвременния български език*. In: *Cyryl i Metody w duchowym dziedzictwie Słowian*. Red. Sotirov P. Białą Podlaska: Podlaska Fundacja Wspierania Talentów, 2009, 221–228.

Генев-Пухалева 2014: Генев-Пухалева И. *Понятието ЧЕСТ в съвременния български език*. In: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. – Wokół europejskiej aksjofery*. Red. Bartmiński J., Bielińska-Gardziel I., Niebrzegowska-Bartmińska S. Lublin: UMCS, 2/2014, 225–236.

Дяков 2001: Дяков Т. *Българският характер*. София: Проф. Марин Дринов, 2001.

Зарев 1975: Зарев П. *Новото издание на речника на Найден Геров*. В: *Найден Геров, Речник на българския език*, София: Български писател, 1/1975, 7–22.

- Маринов 1994:** Маринов Д. *Народна вяра и религиозни народни обичаи. Сборник за народни умотворения*. Съст. и ред. Василева М. София: БАН, Второ фототипно издание, 1994.
- Панов 2014:** Панов Т. *Психология на българския народ*. София, 2014 (В. Търново, 1992).
- Петрова 2013:** Петрова Р. *Български паремии за присмех и похвала. Лингвокултурно изследване (скала на културемите)*. Серия „Език и култура”, Русе, 2013.
- Толстая 2013:** Толстая С. *Русская ЧЕСТ и польский HONOR*. In: *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury*. Red. Bartmiński J. Lublin: UMCS, 25/2013, 9–22.
- Хаджийски 1986:** Хаджийски И. *Гражданска смърт или безсмъртие (гл. Оптимистична теория за нашия народ)*. Варна: Георги Бакалов, 1986.
- Хаджийски 2002–2003:** Хаджийски И. *Избрани съчинения в три тома*, София: Хеликон.
Т. 1. *Бит и душевност на нашия народ* (2002); т. 2. *Оптимистична теория за нашия народ* (2002); т. 3. *Гражданска смърт или безсмъртие* (2003).

Речници

- ЭССЯ 1974:** *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Ред. Трубачев, О. Н. Москва, 1974–, вып. 1.
- ЕПРБКЕ 1941:** Младенов С. *Этимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Христо Г. Данов, 1941.
- РБЕ 1975–1978:** Геров Н. *Речник на българския език, ч. I–VI*. Фототипно издание, София: *Български писател*, 1975–1978 (Пловдив: Дружествена Печатница *Съгласие*, 1895–1904).
- СБР 1999:** *Старобългарски речник, т. I [А–Н]*. Гл. ред. Иванова-Мирчева Д. София: Валентин Траянов, 1999.
- СБР 2009:** *Старобългарски речник, т. II [О–У]*. Гл. ред. Давидов А. София: Валентин Траянов, 2009.
- СС–МЯ 1976:** Стоянов С., Янакиев М. *Старобългарски език. Текстове и речник*. София: *Наука и изкуство*, 1976.
- ФРБЕ 1974–1975:** Ничева К., Спасова-Михайлова С., Чолакова К. *Фразеологичен речник на българския език, т. I–II*. София: БАН, 1974–1975.